

A ZAMÁRDI AVAR NAGYSZÍJVÉG ROVÁSÍRÁSOS ÉS SZOGD FELIRATAI

HARMATTA JÁNOS

A zamárdi avar temetőből (Zamárdi Réti Földak. 1280. sír) Bárdos Edith ásatása során 1992-ben előkerült aranyozott ezüst nagyszíjvég (ltsz.: 93.16.1) nemcsak az avar fémművesség egyik legszebb darabjaként érdemel figyelmet, hanem a hátlapjára bekarcolt feliratok is méltán felkelthetik érdeklődésünket.¹ A szíjvég hosszú tömör darabjának hátlapján két feliratot, a szíjra erősített rövid rész hátlemezen pedig egy feljegyzést figyelhetünk meg. A három közül elhelyezésénél fogva legrégebbinek látszik a hosszú tömör darab hátlapjának ovális részén kezdődő türk rovásírásos felirat, amely 6 betűből áll.

1a. kép. A zamárdi nagyszíjvég rovásírásos felirata
1b. kép. A zamárdi nagyszíjvég rovásírásos feliratának rajza
(Fotó: Gözsy Gáborné)
(Rajzolat: Harmatta János)

Ezek a következőképpen olvashatók:

$^{\circ}ntl^{\circ} \eta \ ^{2}t \ ^{2}s/^{2}\dot{s} \ ^{1}s/^{1}\dot{s} \ ^{2}s/^{2}\dot{s} \ ^{1}s/^{1}\dot{s}$

Valamennyi rovásjel formája a Yenisey-vidéki rovásírásos feliratok ABC-jére jellemző. A felirat rövid volta s az a körülmény, hogy csak négy különböző rovásjel fordul elő benne, megnehezíti az íráskép értelmezését és többféle megoldást tesz lehetővé, különösen, ha számolunk azzal a lehetőséggel, hogy

a ^{2}t az ^{1}q jel tükörfordított változata.² Ebben az esetben gondolhatnánk az első három jel $A_{\eta} Qu\dot{s}$ vagy $O_{\eta} Qa\dot{s}$ személynévként való felfogására, az egész feliratot pedig következőképpen értelmezhetnénk: $A_{\eta} Qu\dot{s} a\dot{s} es a\dot{s}$ „ A_{η} Qu \dot{s} csatja, zsákmánya. Gyarapítsd!” vagy „ O_{η} Qa \dot{s} es a \dot{s} a \dot{s} „ O_{η} Qa \dot{s} zsákmány-csatja. Gyarapítsd!”³ Azonban mindkét megoldás tartalmaz orthográfiai rendellenességeket, amennyiben az első esetben a név helyes írásképe $\eta q u \dot{s}$ -nak, a második esetben pedig $o \eta q \dot{s}$ -nak kellene lennie. Ezenkívül az $^{1}s/^{1}\dot{s}$ és $^{2}s/^{2}\dot{s}$ rovásjelek használatának ellentmondásosságát is nehéz lenne megmagyarázni.

Mellőzve most további magyarázati lehetőségek tárgyalását és az ellenük szóló érvek ismertetését, a legvalószínűbbnek látszó értelmezés ismertetésére szorítkozunk. Ha a bekarcoló szigorúan szem előtt tartotta a türk rovásírásos feliratok orthográfiáját, akkor a fent adott olvasatot következőképpen értelmezhetjük:

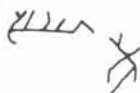
ant et eš aš es aš

Az *ant/and* szó jelentése 'eskü', *et* az ótörök *et-* 'teljesít, elvégez' ige egyes számú második személyű felszólító alakja, *eš* azonosítható az ótörök *eš* 'barát' szóval, az *aš* alak is ismert az ótörökben, jelentése 'élelem, táplálék', az *es* szót Kašgari jegyezte fel 'zsákmány' jelentésében, míg a felirat utolsó szavát, az *aš* alakot az ótörök *aš-* 'hozzáad, gyarapít, szaporít' ige egyes számú második személyű felszólító alakjának tekinthetjük.⁴ A két igealak tárgyai határozatlanok s így *casus indefinitusban* állanak. Mindezek alapján a feliratot következőképpen fordíthatjuk le magyarra:

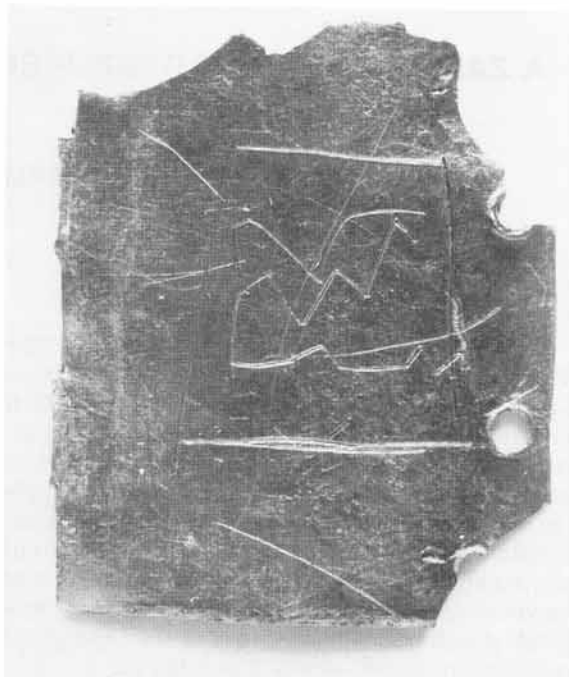
„Esküt teljesíts, barátot, élelmet, zsákmányt gyarapíts.”

Ez kétségtelenül egy mondás, amelyet szójáték formájában, hasonló hangalakú szópárokból (*ant-et, eš-aš, es-aš*) és a mondás két felében ellentétes magánhangzó renddel (*a-e : e-a e-a*) fogalmazták meg. Ezzel kapcsolatban érdemes utalni arra, hogy a Keszthely-Fenekpuszta-i temető 15. sírjában talált aranyozott ezüst övgarnitúra kisebb övvereteire is (köz)mondásokat karcoltak rá türk rovásírással.⁵

A rovásírásos felirat után két ötszögű csillag van bekarcolva, majd ezek után közel a szíjvég csukló-szerkezetéhez egy samarkandi kurzív szogd írással bekarcolt, egy sorból álló felirat figyelhető meg, amely a szíjvég szélességében, tehát a rovásírásos felirat tengelyére derékszögben helyezkedik el.

2a. kép. A zamárdi nagyszíjvég 1. szogd felirata
2b. kép. A zamárdi nagyszíjvég 1. szogd feliratának rajza
(Fotó: Gözsy Gáborné)
(Rajzolat: Harmatta János)

3a. kép. A zamárdi nagyszíjvég 2. szogd felirata
3b. kép. A zamárdi nagyszíjvég 2. szogd feliratának rajza
(Fotó: Gözsy Gáborné)
(Rajzolat: Harmatta János)

Ennek olvasata a következő:

twyn'r

Az *r* feje gyengén van bekarcolva, csak nagyítással vehető jól ki. Az írás duktusát a szögletesség jellemzi. Azokat a betűformákat, amelyeket ívelő karcokkal kellett volna a szíjvégre felvinni, az ötvös több egyenes bekarcolással állította elő. Jól megfigyelhető ez a *t* esetében, amelyet négy, a *w*-nál, amelyet két és a szóvégi *n* esetében, amelyeknek lefelé ívelő szárát szintén két bekarcolással vitte fel a fémre.

A *twyn'r* íráskép szemelláthatólag a török *Toyan Er* személy nevet adja vissza samarkandi szogd írással. Az ótörökben e névnek mindkét eleme előfordul személynevekben, a *toyan ersig* 'férfias' kifejezésben pedig a két szó együtt jelenik meg (az *er* továbbképzett alakban).⁶ *Toyan Er* bizonyára az öv egyik későbbi tulajdonosának volt a neve.

Az övre szegecsekkel ráerősített kisebb veret hátlemezen szintén egy samarkandi ABC-ben kurzív írással bekarcolt szogd feliratot figyelhetünk meg. Ezt egy trapezoid alakú bekarcolt négyszögbe (*cartouche*-ba) írták bele és három sorból áll, amelyek olvasata a következő:

1. sor 'n
2. 'γn
3. 'δγγ

Szemben a nagy veretre bekarcolt szogd felirattal, ennek duktusát az ívelő betűformák kiváló felvittele jellemzi. Megjegyzendő, hogy az ötvös a 3. sorban először 'γγ alakot karcolt be, majd ezt a négyszögkereten kívül 'δγγ-ra javította. A szogdban az idegen nyelvi *l* visszaadására a *δ* jelet használták (pl. a szanszkrit *loka* szó szogd átírása *δwk'*), amely az arameus ABC *l*-jére megy vissza, a *γ* betűben pedig a *h* és a *γ* egybeesett, így ez utóbbi mind a török *γ* mind pedig a török *q* visszaadására alkalmas volt, *mint* ezt egyebek között a *qayān* méltóságnév szogd

$\gamma'\gamma'n$ átírása bizonyítja. Mindezt figyelembe véve a feliratot következőképpen értelmezhetjük:

En Čiqan Alqay

Ebben egy három elemből álló ötörök nevet látunk, amelynek első két eleme (*en* 'alacsony' és *čiqan* 'unokaöccs') gyakori az ugyur nevekben, pl. *En İnanč tutuq⁷* vagy *Čiqan Tonyuquq, İšbara Čiqan küli čur⁸*. A harmadik elem, *Alqay* az *alga-* 'áld, dicsőít' ige⁹ - γ képzős származéka 'áldott, dicső' jelentésben.

Elhelyezéséből következtetve ez a második szogd felirat a legkésőbbi a három bekarcolás közül s így valószínű, hogy *En Čiqan Alqay* későbbi tulajdonosa volt az övnek, mint *Toyan Er*.

Érdeemes megfigyelni, hogy a két szogd felirat két különböző kéztől származik s így két szogd ötvös működését is bizonyítja a Balatontól délre elterülő vidéken. Ugyanakkor ez a körülmény arra is enged következtetni, hogy a két szogd felirat bekarcolása között bizonyos idő telt el. A feliratok alapján a szíjvég történetét nagy vonásokban úgy képzelhetjük el, hogy a türk rovásírásos felirat az öv számunkra a feliratok alapján megragadható, illetve azonosítható első tulajdonosa számára készült. Az *es* 'zsákmány' szó valószínű előfordulása a rovásírásos felirat különböző értelmezési változataiban arra is utalhat, hogy az öv vagy legalább is a szíjvég a Sigisbert és Bayan között lezajlott avar–frank háború során zsákmányként került a rovásírásos feliratot készítő avar előkelő birtokába. Később a szíjvég más személy tulajdona lett és valószínűleg javításra vagy átalakításra szorult s ekkor került egy szogd ötvös kezébe aki az akkori tulajdonos nevét szogd írással karcolta rá. Ez a *Toyan Er* nevet tartalmazó szogd felirat, amely a szíjvégen a rovásírásos felirattól beljebb helyezkedik el, bizonyára későbbi mint az, mert nehezen képzelhető el, hogy a rovásírásos felirat készítője a tulajdonos nevét ne ugyancsak rovásírással karcolta volna rá.

	Z	Y	O
ort	⊕	⊙	⊗
iq		nh	nn
1s/1y			yy
2s/2y	∩	∩	yy
zt	h	h	hh

4. kép. A rovásírásos jelek összehasonlító táblázata. Rövidítések: Z – Zamárdi, Y – Yenisey, O – Orkhon (Rajzolat: Harmatta János)

Végül az öv egy újabb birtokosa ismét egy másik szogd ötvöshöz fordult, aki talán az övre erősített kis veretet készíthette vagy erősíthette fel és az újabb tulajdonosa nevét egy cartouche-ba a hátlemzésére karcolta be. A feliratok e készítési sorrendje és körülményei talán segítik megvilágítani a szíjvég tömör nagydarabja és az övre erősített kis verete közötti stíluskülönbséget és a használat különböző fokozatát is. Mindenesetre a két szogd ötvös kezének nyomai egyben két ötvös munkáját is jelenti a szíjvég ránk maradt formájának és szerkezetének kialakításában.

Hogy egy avar szíjvégen török nyelvű türk rovásírásos feliratot találunk, az ma az utóbbi évek kutatásai után már nem meglepő.¹⁰ Annál inkább a szogd feliratok előkerülése rajta, mert erre eddig bizonyára senki sem mert volna gondolni. Ennek a jelentősége nem abban van, hogy egy avar sírban talált lelettárgyon szogd felirat olvasható – erre már eddig is volt példa. A Budapest XIV. – Tihanyi téri középavar temető 5. sírjából előkerült ezüst kelyhen és a Kiskörös – Vágóhid-i temető 1. sírjában talált ezüst kelyhen is buxarai szogd írással készült súlyfeliratot lehetett megfigyelni.¹¹ Ezek azonban még Buxarában készültek és csak az edények, nem pedig a feliratokat készítő ötvösök jutottak el az Avar Kaganátus területére. Ezenkívül Kelet-Európából még nyolc szogd edényfeliratot ismerünk.¹² Ezek közül az Oroszország és Kopčikii lelőhelyűek királyfeliratok, tehát kétségtelenül Sogdianében készültek. A harmadik (lelőhelye Kerčeva) egy Čač-i polgár, Mayaktäv nevét tartalmazza, így nyilvánvalóan ez is Közép-Ázsiában íródott (Čač=Taskent). A Limarovka és Strelka lelőhelyekről származó edények szogd feliratai is még bizonyára Közép-Ázsiában készültek, mert rajtuk későbbi rovásírásos török nyelvű felirat is van, így valószínűleg török tulajdonosaik hozták ezeket Kelet-Európába. Egyedül a Nižne–Šacharovka lelőhelyről származó három edény szogd feliratát nem kísérik türk rovásírásos feliratok. Ezekről tehát esetleg fel lehet tenni, hogy szogdok hozták Kelet-Európába. Egyiken (c) ugyanis a *Tamyān tarqan (tmy'n tr'y'n)* névalak jelenik meg, amelynek viselője azonos lehet azzal a Tagma tarchannel, akit Menandros említ mint az egyik Bizáncba küldött nyugati türk követség vezetőjét. A Kelet-Európában napvilágra került szogd feliratok ezüst edények közül tehát csak néhányról tehető fel, hogy szogd tulajdonosaik hozták magukkal oda, a zamárdi szíjvég szogd feliratai azonban csak helyben készülhettek és az avarok között szogd ötvösök működését bizonyítják. Ez teszi ezt a lelettörténeti és művelődéstörténeti szempontból egyedülálló értékűvé.

A szintén Somogy megyei Tabon talált arany bűjtató finom kivitelével és rákarcolt finom rajzolatú és a szogd fémművességben pontos párhuzammal rendelkező virággal és levéllel kapcsolatban került fel először az a gondolat, hogy e darabot egy szogd

	Z1	Z2	N-Š
ɔ	⊥	∩	⊥
γ	∩	∩	∩
δ		∩	∩L
ψ	⊥		∩K
η	⊥	∩	∩⊥
Ϸ		∩	∩K
ϣ	∩		γ
t	∩		∩∩

5. kép. A szogd írásjelek összehasonlító táblázata.
 Rövidítések: Z – Zamárdi 1. szogd felirat, Z2 – Zamárdi
 2. szogd felirat, N-Š – Nižne-Šacharovka, L – Limarovka,
 K – Kerčeva
 (Rajzolat: Harmatta János)

városból származó és a szogd fémművesség hagyományait folytató mester készítette. Így fogalmazódott meg már akkor (1985-ben) az a feltevés, hogy „az avaroknál talán nemcsak bizánci, hanem Közép-Ázsiából magukkal hozott vagy onnan idevándorolt türk és iráni mesterekkel is számolhatunk.”¹³ Most a zamárdi lelet kétségtelenné teszi szogd ötvösmesterek működését az avarok között, legalább is a mai Somogy megye területén, amennyiben mind a tabi, mind a zamárdi lelet ott került elő.

A szogdok a korai középkor legmozgékonyabb kereskedő és iparos népe voltak. Mint a felirataik mutatják, a Zerafsán folyó völgyében fekvő kis országukból kereskedőként és iparosként szétrajzottak szinte egész Ázsia területén és nyelvük évszázadokon át egy fajta *lingua franca* szerepét játszotta. Nyomaikat megtaláljuk Mongolóiában, Kínában, Kelet-Turkesztánban, Északnyugat-Indiában, a Hét fo-

lyó vidékén, de a nyugati türk követségek tagjaiként megfordultak Bizáncban és Iránban is. Végeredményben az is elképzelhető volna, hogy szogd ötvösmesterek Bizáncban keresztül jutottak el az avarokhoz, azonban kétségtelenné látszik, hogy az avaroknak közvetlen kapcsolataik voltak a nyugati türkökkel s így szogdok az avar- nyugati türk kapcsolatok keretében is eljuthattak az avar kaganátus területére.

Erre vonatkozólag három fontos forrásunk is van. Az egyik Menandros tudósítása¹⁴ Ualentinós bizánci követ tárgyalásairól Turxanthossal, a nyugati türkök egyik fejedelmével, aki a következőket mondta neki:

οἱ μὲν Οὐαρχωνῖται, ἄτε κατήκοι Τούρκων,
 ἤνικα βούλομαι, ὡς ἐμὲ ἤξουσι

„az uarchoniták (=avarok), mivel a türkök alattvalói, amikor csak akarom, hozzám fognak jönni”.

Ennek a kijelentésnek az értelme az, hogy a nomád birodalmakban az alávetett népeknek bizonyos időközönként kötelességük volt a qayan székhelyén felkeresni. Így Turxanthos kijelentése azt bizonyítja, hogy kevéssel a Kárpát-medencében történt betelepülésük után az avarok elismerték a nyugati türk qayan főségét. Ezt megerősíti másik fontos forrásadatunk, Kül tegin sírfelirata is, mely szerint Istami qayan (és Bumin qayan) temetésén megjelent az *apar* és *purum* nép azaz az avarok és bizánciak követsége is. Utóbbi Ualentinós követi jelentése is igazolja. Végül a harmadik fontos forrásadat Theophylaktos tudósítása¹⁵, amely szerint Bookolabra avar samán, akinek viszonya volt a qayan egyik feleségével, eredeti törzséhez, a perzsáktól északra lakó nyugati türkökhöz akart menekülni Bizánc területén keresztül.

Mindez arra mutat, hogy az avarok és a nyugati türkök között a kapcsolatok a Kárpát-medencébe történt bevándorlással nem szakadtak meg, hanem az avarok elismerték a nyugati türk qayan (legalábbis névleges) főségét s a nyugati türkökkel rendszeres kapcsolatokat tartottak fenn. Ezeknek a keretében könnyen eljuthattak szogd ötvösök is az avarokhoz, mint ezt most a zamárdi nagyszíjvég szogd felirata szemléletesen bizonyítja. E feliratok jelentősége így messze túlnő az avar régészet keretein és világtörténeti távlattal szélesíti ki az avarokról alkotott képet.

6. kép. A nagyszíjvég elő- és hátlapja
(Zamárdi avar temető, 1270. sz. sír)
(Fotó: Gőzsy Gáborné)

JEGYZETEK

- 1 E helyen is köszönetemet fejezem ki Bárdos Edithnek, az ásatónak a szíjvég feliratai tanulmányozásának és közzétételének lehetőségéért.
- 2 Ez ritkán előfordul a Yenisey-vidéki feliratokban.
- 3 Az ótörök nyelvi adatokra ld. Древнетюркский словарь. (=DTS.) Leningrad 1969. 46, 471, 62, 183, 62 illetve 367.431, 183, 62, 62.
- 4 DTS 44–45, 186, 184, 61, 62.
- 5 Harmatta J.: Rovásírásos feliratok avar szíjvégeken. In: Rovásírás a Kárpát-medencében. Szeged, 1992. 24–25.
- 6 Az ótörök adatokra ld. DTS 571, 175.
- 7 DTS 173.
- 8 DTS 151.
- 9 DTS 38.
- 10 Ld. Harmatta J.: id. m. 28,30 (a korábbi irodalommal).
- 11 Harmatta J.: Hephthalita feliratok avar lelettárgyakon. Antik Tanulmányok 33 (1987–88) 145, 150.
- 12 Ld. V. A. Livsic–V. G. Lukonin: Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах. VDI 1964/3. 165 skk.
- 13 Harmatta J.: Avar rovásírásos tárgyfeliratok. Antik Tanulmányok 32 (1985) 72.
- 14 Exc. de leg. De Boor. Berolini 1903. 205.
- 15 Historiae. De Boor. Lipsiae 1887. I. S. (p. 53–54).

JÁNOS HARMATTA: RUNIC AND SOGD INSCRIPTIONS ON THE AVAR BIG STRAPTIPS OF ZAMÁRDI

Resume

The author solves and explains the runic and sogd inscriptions on the silver-gilt big straptips – made in the second german animal class – of the Avar graveyard at Zamárdi, grave no. 1280.

The first Turk runic inscriptions consist of six letters. The author's translation is: „Fulfil the oath, enrich friends, food, quarry.”

The second engraving is a Turkish name with Samarcand sogd writing: *Toγan Er*, which is a name of a later owner of the belt.

The third inscription is a sogd text incised with kursive writing of the Samarcand ABC. *En Cigan Alqay* the name of another ensuing owner.

The sogd inscriptions of the big straptips of Zamárdi were made locally and certify the activity of sogd goldsmiths among the Avar people and also explain the diversity of styles of the straptips.

JÁNOS HARMATTA: KERBSCHRIFTEN UND SOGDICHE AUFSCHRIFTEN DES AWARISCHEN GROßRIEMENENDES IN ZAMÁRDI

Zusammenfassung

Der Verfasser löst und interpretiert die Kerbschriften und die sogdischen Aufschriften des vergoldeten Großriemenendes aus Silber, das sich auf dem Großriemenende im Grab Nr. 1280 des Zamárdier awarischen Friedhofs gefunden wurde und im zweiten germanischen Tierstil hergestellt wurde.

Die erste türkische Kerbschrift – Aufschrift besteht aus 6 Buchstaben. Die Bedeutung der Aufschrift ist nach Übersetzung des Verfassers: „Füll Eid, vermehr Freude, Nahrungen und Beuten.”

Die zweite Aufschrift ist ein türkischer Vorname mit Smamarkandischer sogdischer Schrift. „*Toγan*

Er“, der Name eines von den späteren Besitzern des Riemens.

Die dritte Aufschrift ist nach Samarkandischer Alphabet mit kurziver Schrift eingeritzte sogdische Aufschrift. „*En Cigan Alqay*“, der Name eines noch späteren Besitzers des Riemens.

Die sogdischen Aufschriften des Zamárdier Riemenendes wurden an Ort und Stelle hergestellt. Das beweist die Tätigkeit von sogdichen Goldschmieden unter awarischen und gleichzeitig erklärt diese Tatsache den Stilunterschied des Riemens.